

М. М. ОЛІЙНИК (Харків)

Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу

Здобуття Україною після багатовікової боротьби реальної незалежності дало можливість розпочати перехід від командно-адміністративних, бюрократичних методів управління економікою до ринкових. У країні розпочався швидкий процес розвитку приватного підприємництва, в тому числі і в сфері промисловості. Складний процес побудови багатоукладної економіки стратегічно правильний, але тактично не завжди продуманий, і його здійснення проходить досить болісно.

У зв'язку з цим актуальним, важливим і повчальним є вивчення діяльності приватних * виробництв України в період проведення нової економічної політики та політики органів влади щодо них. На жаль, ця проблема протягом багатьох десятиліть висвітлювалася досить однобічно, з позицій "класового підходу".

Діяльність приватних підприємств базувалася на отриманні в різний спосіб прибутків, у тому числі і з використанням найманої праці. Абсолютизуючи останню обставину, більшість радянських дослідників традиційно характеризували цей соціальний прошарок як експлуататорський клас. Як правило, "непмани" зображались як спекулянти, котрі всіляко ускладнювали поступальний розвиток народного господарства. Продовжуючи традицію, започатковану економістами і публіцистами 20-х років¹, радянська історіографія постійно пов'язувала їх діяльність з економічними злочинами різних видів і форм. Відповідно до такого підходу зростання державного сектора економіки у будь-якій галузі при зменшенні ролі інших розцінювалось як досягнення. Тому насильницькі дії держави щодо приватних підприємств вважались завжди виправданими. Не випадково в самих назвах історичних досліджень з цієї проблематики переважали терміни "боротьба" і "ліквідація". Подібне трактування призводило до створення викривленого уявлення про виробничу діяльність приватного капіталу.

Широке коло питань, що стосувалися діяльності таких важливих секторів приватної ініціативи, як приватно-орендна та приватновласницька промисловість, на наш погляд, не були досліджені з достатньою повнотою.

Автор даної розвідки ставить за мету певною мірою заповнити цю прогалину.

В результаті семи років війн, проведення політики "воєнного комунізму" народне господарство УСРР (одного з найбільш розвинутих у минулому регіонів колишньої Російської імперії) було майже повністю зруйноване. Важливими чинниками проведення політики "воєнного комунізму", яка, безумовно, негативно вплинула на стан економіки України, були як деякі об'єктивні (війна, іноземна інтервенція, розруха), так і суб'єктивні фактори (очікування "світової революції" та бажання підштовхнути її хоч би й ціною занепаду власної держави і швидко побудувати нове, "безкласове комуністичне суспільство"). Тому, коли на X з'їзді та X екстреній конференції РКП(б) (березень, травень 1921 р.) було проголоше-

* Приватна промисловість в УСРР поділялася в той час на орендну (приватнокапіталістичну) та приватновласницьку цензову, нижцензову, дрібну і кустарно-ремісничу. В партійній і державній документації, періодиці та науковій літературі того періоду орендні підприємства, як і ті, що належали власникам, називали приватними. Цим узагальнюючим терміном користуємося і ми.

но про перехід до нової економічної політики з обмеженим допущенням товарно-ринкових відносин, деяким використанням приватного капіталу й ініціативи, це було сприйнято дуже неоднозначно, перш за все у партійному середовищі.

Тому в Україні впровадження в життя заходів по обмеженому розвитку приватного підприємництва розпочалося досить складно. Значну частину населення республіки та місцеві органи більшовицької партії охопила розгубленість. Вони щиро повірили в комуністичні ідеали, боролися за них у період громадянської війни і вважали політику “воєнного комунізму” правильною, найбільш оптимальною для побудови нового ладу. Про це переконливо свідчать документи партійних і радянських органів, матеріали губернських та повітових конференцій. У них, зокрема, відзначалося, що рішення партійно-державної верхівки про введення непу викликало значні суперечки². Досить часто у виступах делегатів партійних конференцій пропонувалося не допустити денационалізації підприємств чи передачі їх в оренду³. На думку багатьох, краще було б взагалі закрити їх, хоча робітники і поповнять лави безробітних, ніж “поступитись комуністичними принципами”⁴.

В деяких місцях доходило до прямого порушення партійної дисципліни і навіть засудження лінії вищих партійних органів. Наприклад, Чернігівська губернська конференція КП(б)У, що проходила одразу ж після X з'їзду РКП(б), засудила “ставку на власника, прийняту в Росії”⁵. В Харкові комісія, що перевіряла процес денационалізації, передачі в оренду млинів, “була заарештована та посаджена в підвал”⁶. На засіданні Полтавської губернської економічної наради, що проводилася 3 червня 1921 р., активно відстоювалася думка про необхідність збереження за державою якомога більше млинів, а також про те, що краще закрити їх, ніж надати можливість “експлуатувати їх приватним власникам, з денационалізацією не поспішати, відклавши вирішення цього питання на рік”⁷.

Ситуація ускладнювалася ще й тим, що, по-перше, не було цілковитої єдності в цьому питанні і серед вищого керівництва РКП(б) та КП(б)У. Навіть у головному органі більшовицької партії — “Правді” — з'являлися статті, автори яких попереджали проти “перебільшених очікувань від економічних заходів непу”⁸. По-друге, в зв'язку з особливостями громадянської війни в Україні (постійні військові дії, масові селянські повстання) націоналізація не була проведена протягом 1918—1920 рр. у такій мірі як у РСФРР. Тому протягом першого півріччя 1921 р. в УСРР продовжувалося виконання постанови Президії ВРНГ про націоналізацію всіх підприємств, чисельність робітників на яких перевищувала 10 чол. Показовим є той факт, що, за результатами промислових переписів, кількість ценових ** приватновласницьких підприємств у 1923 р. була меншою, ніж у 1920 р.⁹ І, по-третє, тим, що партійно-державне керівництво України на початку проведення непу було більш консервативним. Наприклад, РНК УСРР затвердила постанову “Про порядок здачі в оренду підприємств, підвідомчих УРНГ” лише 8 серпня 1921 р., тобто більше ніж через місяць після появи відповідної постанови РНК РСФРР, що сам по собі є досить показовим фактом¹⁰.

І все ж більшість партійних організацій республіки схвалила новий курс. Однак, незважаючи на це, як підкреслювалося в телеграмах ЦК КП(б)У місцевим партійним комітетам, наприкінці 1921 р. і на початку 1922 р. проведення заходів непу наштовхувалося на прямий опір на по-

** Ценовими підприємствами вважалися такі, на яких працювало 16 робітників при наявності механічного двигуна, або 30 — без нього.

вітовому рівні. На це зверталась увага і в постанові Президії ЦВК УСРР від 25 серпня 1921 р.¹¹

В цілому, проводячи передачу промислових підприємств в оренду, вище партійно-державне керівництво Радянської держави мало за мету:

збільшення виробництва промислової продукції; відбудову і накопичення основного капіталу; накопичення в розпорядженні господарських органів деякого резервного фонду за рахунок орендної плати і зменшення видатків на консервацію та охорону недіючих виробництв¹².

Навіть намагаючись дотримуватися принципу конкуренції, місцеві радянські органи при вирішенні питання про передачу в оренду державних підприємств все ж у більшості випадків віддавали перевагу кооперативним організаціям. Так, у Полтавській губернії орендна плата для останніх була встановлена в два рази нижчою, ніж для приватних осіб¹³. У зв'язку з тим, що кооперативні організації отримали ряд пільг, вони були досить не вигідними (для відповідних державних органів) претендентами на оренду державних підприємств. Це привело до того, що в деяких місцях останні намагалися здати об'єкти оренди приватним особам, особливо колишнім власникам, які швидше і краще вміли налагодити виробництво і, таким чином, збільшуючи продуктивність підприємств, сплачували і більші орендні та інші платежі. Більше того, наприклад, у звіті Кременчуцького губраднаргоспу за 1921 р. зазначалося, що місцеві кооперативні організації були ще не готові до господарювання на нових засадах і дуже часто відмовлялися від оренди навіть на пільгових умовах¹⁴.

При встановленні строків оренди господарські органи звертали увагу на характер виробництва та його технічний стан, умови договору. В перші роки непу прості виробництва, як правило, здавалися в оренду на один—два роки, більш складні і зруйновані — на 3—4 роки¹⁵. Головним чином це було пов'язано з невірою в те, що нова економічна політика впроваджується "всерйоз і надовго". Наприклад, Петинський райком КП(б)У м. Харкова на своєму засіданні 21 грудня 1921 р., обговоривши це питання, в своїх рішеннях зазначав: "...Приймаючи до уваги можливі зміни економічної та політичної ситуації, треба уникати заключення довгострокових орендних договорів". Подібну позицію зайняли і багато інших районних у містах і повітових комітетів КП(б)У¹⁶.

Все це примушувало губернські господарські органи приймати іноді досить жорсткі рішення. Так, Подільський губраднаргосп на своєму засіданні 8 листопада 1921 р. запропонував повітовим економрадам закінчити процес передачі в оренду млинів протягом одного тижня¹⁷.

Ставлення місцевих господарських органів, інших владних структур до умов орендних договорів та їх виконання було досить суворим. Дуже рідко останні йшли на поступки орендарям-приватникам. Загальна економічна ситуація, становище на конкретному підприємстві, як правило, до уваги не бралися¹⁸. І це, незважаючи на те, що надходження від оренди становили суттєву частину прибутків місцевих бюджетів. Так, тільки за 1921/22 господарський рік надходження від оренди в місцеві бюджети Одеської губернії становили більше мільйона карбованців золотом¹⁹.

У зв'язку з розгортанням орендної кампанії збільшувалося навантаження на центральні господарські органи республіки, насамперед на Українську раду народного господарства (УРНГ) та постійно діючу Українську економічну раду (УЕН). Саме на першу покладалося завдання направляти і контролювати місцеві господарські установи. Досить часто УРНГ доводилося приймати рішення і з окремих конкретних питань²⁰.

Найвищим владним органом у республіці згідно з Конституцією УСРР був Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК). На його адресу йшов цілий потік скарг від підприємців-орендарів на свавілля

місцевої влади, незаконну націоналізацію, конфіскацію чи реквізицію, втручання в комерційну діяльність ²¹.

Перехід до непу змінив становище буржуазних верств. Вони отримали “твердий ґрунт під ногами”. Це стало основною передумовою активного проведення першого етапу орендної кампанії, що розпочалася в УСРР у липні 1921 р. Вона проходила більш інтенсивно у порівнянні з процесом денационалізації та деякими іншими нововведеннями непу. Це пояснювалося в основному такими причинами: по-перше, багато місцевих керівників не вірили в тривалість непу і тому саботували процес денационалізації, не бажаючи нового вкорінення приватної власності; по-друге, оренда була найбільш простим методом перебудови промисловості на нові умови господарювання і в стислі строки могла надати значні надходження в загальнодержавний і місцеві бюджети.

Цим і пояснюється те, що протягом непу в Україні, як і в цілому в СРСР, орендні підприємства становили переважну більшість приватних виробництв (цензових та нижче цензу) ²².

Для вирішення численних проблем, пов’язаних з їх діяльністю, в губернських радах народного господарства були утворені спеціальні виробничо-технічні відділи. В Київському і Полтавському губраднархозах були створені спеціальні комісії для оперативного вирішення всіх проблем цього сектора промисловості. Контроль за сплатою натуральної орендної плати здійснювали спеціальні приймальні комісії при фінансово-матеріальних відділах губраднархозів. Юридичні відділи проводили експертизу орендних договорів і захищали інтереси держави у судових процесах ²³. Покращання загального стану в промисловості і сільському господарстві сприяло проведенню орендної кампанії в УСРР. Вивчення й аналіз звітів губернських рад народного господарства за 1921—1922 рр. переконливо свідчать, що при наявності підготовленого і злагодженого апарату орендна кампанія здійснювалася досить організовано і набирала дедалі більших масштабів ²⁴.

Однак були випадки, коли місцеві господарські органи без відповідних судових рішень під тим чи іншим приводом самовільно розривали орендні договори, порушуючи тим самим законодавство. Щоб припинити це свавілля, ЦВК РСФРР *** 25 серпня 1921 р. прийняв спеціальну постанову “Про заборону розторгнення договорів на оренду державних підприємств”. У ній, зокрема, констатувалося, що “не всі місцеві радянські органи засвоїли основи нової економічної політики. В них існує невірне розуміння взаємовідносин держави з орендарями. Розрив договорів, закриття цих виробництв можливе тільки згідно рішення судів” ^{24а}. Постановою також заборонялася будь-яка самовільна реквізиція майна цих підприємств.

У результаті проведення орендної кампанії на 1 жовтня 1921 р. розподіл по окремих групах орендарів у республіці був таким: приватні особи використовували 64 % підприємств, кооперативи — 22 %, артіль — 10 %, державні установи — 4 % ²⁵.

Показовим є те, що таке співвідношення склалося, незважаючи на те, що заявки приватних осіб розглядалися й задовольнялися в останню чергу, а безумовна перевага надавалася різного роду державним і кооперативним організаціям. Аналізуючи це співвідношення, слід також враховувати, що за значною часткою кооперативів та артілей також стояв приват-

*** До утворення СРСР постанови та декрети вищих органів влади РСФРР діяли на території України тільки у разі їх підтвердження та розповсюдження ВУЦВК чи РНК УСРР. Цей та інші документи вищих органів РСФРР, які будуть в подальшому використані в даній статті, були розповсюджені на Україну.

ний підприємець, який активно використовував псевдокооперативну форму виробництва²⁶.

На 1 січня 1922 р. серед орендарів було 40,1 % колишніх власників. Така велика питома вага останніх пояснювалася тим, що вони добре знали власні виробництва, могли швидше відновити їх діяльність і намагалися будь-яким шляхом закріпити їх за собою “до кращих часів”, не допустити їх зруйнування, плекаючи надію на подальшу денационалізацію. Характерним є і те, що саме ця категорія орендарів була найбільш дисциплінованою щодо своїх зобов’язань перед державою²⁷.

Орендна плата в переважній більшості цих виробництв на початку проведення нової економічної політики встановлювалась, як правило, у натуральній формі. В середньому для всіх галузей промисловості УСРР вона становила 17 % від загальної кількості виробленої продукції. Її грошовий еквівалент, отриманий у 1921 р., дорівнював 3,25 млн золотих карбованців у довоєнних цінах²⁸.

Однак слід зазначити, що розмір орендної плати по окремих губерніях був різним. Наприклад, у Миколаївській губернії орендна плата та інші внески на шкірпереробних виробництвах сягали 35–40 % виробленої продукції. Крім того, орендарі були зобов’язані передавати в розпорядження губраднаргоспу 15 % дубильних матеріалів, продавати йому ж 20–25 % готових виробів по собівартості²⁹.

Щоб гарантувати високий рівень орендної плати і зацікавити підприємців у збільшенні обсягів виробництва, губраднаргоспи встановлювали його обов’язковий мінімум у порівнянні з дореволюційним періодом³⁰. У результаті такої політики підприємці були зацікавлені виробляти більше продукції. Тим самим вони сплачували державі і більшу суму орендної плати. Наприклад, Київський губраднаргосп отримував із сірникової фабрики “Україна” щомісячні орендні натуральні відрахування, що дорівнювали всій продуктивності цього підприємства, коли воно використовувалося державою. Смолоскипидарні підприємства цього ж регіону протягом року збільшили свою продуктивність утричі³¹. Для дисциплінованих орендарів було встановлено, по суті, лише одне заохочення: при перезаключенні орендної угоди при інших рівних умовах перевага надавалась цьому підприємцю³².

Як уже зазначалося, на початковому етапі непу в 90 % випадків орендна плата встановлювалась в натуральній формі³³. Але практично відразу ж стала зрозумілою вся хибність подібної системи. Тому вже після перших обстежень орендної промисловості, комісія РПО РСФРР рекомендувала перейти від натуральної до грошової системи сплати орендних внесків³⁴. 11 листопада 1921 р. РНК РСФРР прийняла постанову “Про порядок обчислення грошової платні за право експлуатації орендованих підприємств”. Додаток до неї був затверджений 15 грудня того ж року³⁵. Розмір орендної плати встановлювався в золотих довоєнних карбованцях, сплачувався радзнаками за курсом, щомісячно обрахованому та опублікованому Наркоматом фінансів (спочатку РСФРР, потім СРСР).

Як правило, приватнокапіталістичні підприємства найбільш активно діяли в легкій, харчосмаковій галузях промисловості та в галузі переробки сільськогосподарської сировини. До 20 січня 1922 р. в оренду було здано 2500 млинів, котрі у вигляді натуральної орендної плати здали державі тільки у 1921 р. 5 млн пудів борошна³⁶.

Безумовно, бажання приватників брати в оренду підприємства саме цих галузей було не випадковим. Це пояснювалося тим, що в цих виробництвах мав місце швидкий обіг капіталу, а їх продукція завжди користувалася широким попитом. Саме в цих галузях орендні підприємства почали дуже успішно конкурувати з державними. Тому вже у

1922 р. до економічних важелів додається адміністративний тиск. Наприклад, суворя заборона для всіх державних господарських органів на помол зерна в приватних чи орендних млинах, незважаючи навіть на вигідніші умови ³⁷.

Як уже відзначалось, органи влади більш охоче йшли на надання підприємств в оренду, ніж на їх денационалізацію. Цим і пояснюється те, що у 1921—1922 рр. кількість ценових орендних виробництв в УСРР майже вдвічі перевищувала чисельність приватновласницьких. Крім того, перші, як правило, були значно більші в порівнянні з останніми. На них випускалося до 80 % продукції, яка вироблялась у приватному ценовому секторі республіки ³⁸.

Платежі, що надходили від орендних закладів, мали велике значення і для розвитку місцевих державних підприємств. Губраднаргоспи, які керували і відповідали за діяльність останніх, їх матеріальне і фінансове становище, використовували отриману орендну плату для надання короткотермінових позик підконтрольним державним підприємствам для збільшення їх обігових коштів, розширення виробництва, модернізації устаткування й обладнання ³⁹.

Прибутковість комунального міського господарства теж, значною мірою, визначалася надходженнями за виробничу оренду приміщень. Так, загальна сума прибутків від комунального господарства УСРР з 1 січня по 1 жовтня 1922 р. становила 12 110 000 крб. золотом. Плата ж за виробничу оренду приміщень сягала 34 441 700 крб. ⁴⁰

У той же час, не можна не зупинитись і на недоліках та прорахунках, прямих зловживаннях у процесі передачі підприємств в оренду. Так, не завжди складалися описи майна виробництв, які передавалися в оренду. Деякі орендарі, використовуючи це з метою швидкого збагачення, продавали цінне устаткування й обладнання, що призводило до занепаду і руйнування багатьох підприємств ⁴¹.

Бажаючи швидко збагатитися, в ряди орендарів, підприємців-приватників намагалися потрапити люди з авантюристичними нахилами, карним минулим. Багато з них організовували “власну справу” лише для того, щоб отримати можливість користування державним кредитом або для спекуляції під “солідною вивіскою” ⁴². Часто в них не було не тільки необхідного капіталу, щоб відновити діяльність підприємств, а й навіть коштів для заключення орендної угоди. Єдине що їх цікавило — це наявність цінного устаткування, сировини, напівфабрикатів, які можна було б продати. Намагаючись будь-яким чином заключити орендну угоду без складання опису майна, що їм передавалося, вони йшли на підкуп партійних і державних працівників ⁴³.

У зв'язку з цим партійно-державні органи направили на місця кілька директив і циркулярів з вимогами негайно посилити боротьбу з цими явищами. Виконуючи їх, УРНГ направила в губернські раднаргоспи спеціальну інструкцію про порядок здачі в оренду підприємств і повернення їх державі ⁴⁴.

Вважаємо, що потрібно зупинитися ще на двох принципових моментах у діяльності приватної промисловості. По-перше, в тих умовах сфера торгівлі з точки зору прибутковості була значно вигіднішою, ніж ведення виробництва. І будь-який підприємець намагався всіма методами (в тому числі і незаконними) збільшити прибутковість підприємства. На жаль, не було створено належних економічних механізмів (податкові, кредитні та ін.) для заохочення вкладання капіталів саме у виробництво ⁴⁵. По-друге, як уже зазначалося, владні кола в оренді вбачали сприятливу, з їх точки зору, альтернативу денационалізації. В той же час, оренда напівзруйнованих виробництв із застарілим устаткуванням та обладнанням не могла не

бути “хижацькою” за своїм характером. Завжди існує об’єктивна різниця у ставленні до підприємства його власника або тимчасового орендаря. Це посилювалося ще і невизначеністю суспільно-правового становища підприємця⁴⁶.

В цілому розвиток приватнокапіталістичної та приватновласницької промисловості породив для центральних і місцевих органів влади багато нових складних проблем. Одна з них — більш висока заробітна плата в приватному секторі⁴⁷.

В другий період проведення нету (1923—1926 рр.) державні органи почали розробляти нові підходи до приватних виробництв: збереження і розвиток цих підприємств у тих галузях, де їх діяльність може бути корисною в цілому для держави (виробництво цегли, інших будівельних матеріалів тощо). Але при цьому власники повинні вже були вкладати в справу власні кошти, а не йти по шляху “хижацької оренди.” Тому, як заявлялось, умови всіх угод мали бути перевірені і при необхідності змінені у бік “комерційної виправданості для держави.”

Враховуючи негативний досвід першої орендної кампанії 1921—1922 рр., під час проведення нової (1922—1923 рр.) з’явилися принципово нові моменти. Якщо під час першої основна увага зверталася на якомога більше нагромадження губраднаргоспами коштів і використання їх у вигляді обігового капіталу державних підприємств, то тепер найважливішим завданням була визначена господарсько-відбудовна функція.

На 1 жовтня 1923 р. в УСРР в оренду було передано 57 % підприємств, виділених в орендний фонд республіки державними органами. Як і раніше, приватний капітал намагався взяти під свій контроль насамперед підприємства харчосмакової і шкірпереробної галузей. Не відбулось істотних змін і в складі орендарів. На той час 80 % орендних виробництв використовувалися приватними особами, 14 % — державними установами, 6 % — кооперативними організаціями⁴⁸.

Досвід 1921—1922 рр. показав, що значна кількість підприємств і виробництв використовувалася без належного вивчення їх фінансово-економічного та матеріально-технічного стану. Щоб ліквідувати цей суттєвий недолік, за розпорядженням УРНГ, в усіх губерніях були створені спеціальні комісії для вивчення економічних перспектив усіх наявних підприємств. Вивчивши стан 3270 підприємств, ці комісії дійшли висновку, що 649 (близько 20 %) виробництв треба ліквідувати, 786 (майже 25 %) — денационалізувати, 486 (близько 15 %) — зняти з обліку, 838 (або 27 %) — здати в оренду⁴⁹.

Проведена робота мала позитивне значення для подальшого розвитку промисловості в республіці. Держава звільнилася від фінансового і матеріального забезпечення нерентабельних, збиткових, непрацюючих підприємств, отримала значну економію коштів, які витрачалися на їх охорону. Завдяки діяльності приватновласницьких і орендних підприємств держава отримувала досить важливу для неї товарну масу, зменшувалося безробіття. Крім того, надходили значні кошти за рахунок податків на прибутки та орендної плати, які щороку зростали. Так, якщо у 1922 р. орендна плата в УСРР становила 571 130 000 крб. золотом, то в 1923 р. — 850 437 000 крб⁵⁰.

Слід звернути увагу ще на одну обставину. В той період вищі державні та партійні органи розгорнули активну кампанію по підвищенню якості промислової продукції. На державних і кооперативних підприємствах продукція, особливо та, що була розрахована на селянський попит, була дуже низькою. Якість продукції приватників була в цілому вищою і користувалася значно більшим попитом не тільки сільського, а й міського населення⁵¹.

В цілому з 1921 р. по 1925 р. приватний сектор у СРСР, у тому числі і в нашій республіці, розвивався досить динамічно як по зростанню кількості підприємств, чисельності працюючих на них, так і по виробництву продукції. Товарний голод у країні, який в ці роки постійно посилювався швидко зростаючою купівельною спроможністю села (що значно зміцніло в період непу), змусив вищі партійно-державні органи СРСР змиритися з необхідністю не тільки зберегти, а й зняти деякі обмеження з подальшого розвитку цього сектора ⁵².

Цікаво, що, незважаючи на податковий тиск, який мав тенденцію до постійного зростання, приватники отримували значно більше прибутків порівняно з державними підприємствами. Це пояснюється, головним чином тим, що продуктивність праці працюючих у цьому секторі була вищою. За даними обслідування Держплану УСРР, вартість виробленої продукції на одного робітника в державній промисловості у 1925/26 господарському році становила 2344 крб., а в приватній, відповідно — 4 463 крб. ⁵³

Як бачимо, вона була майже вдвічі більшою саме в приватному секторі виробництва. При цьому слід враховувати й те, що підприємці, щоб менше сплачувати податків, намагалися будь-яким чином приховати реальний обсяг виробленої продукції. В радянській історіографії це пояснювалося тим, що приватники були зайняті більше виробництвом предметів розкоші та товарів широкого вжитку. Це дійсно мало місце. Однак основні причини були іншими. У приватних підприємствах (і це визнавали навіть партійні і державні органи) був значно краще організований виробничий процес, вища дисципліна і кваліфікація тих, хто працював і тих, хто керував. Крім того, там менше було зайнято адміністративного персоналу, допоміжно-підсобних працівників, більш ефективно використовувалися сировина, інші матеріали, наявні транспортні засоби ⁵⁴.

У той період у багатьох орендних і приватновласницьких підприємствах проводилася велика робота по їх модернізації, розширенню виробництва. З цією метою проводився ремонт і заміна устаткування, купувалося, в тому числі і за кордоном, нове обладнання, були випадки нового будівництва. Так, у Харкові був побудований новий (один з найбільших в республіці) приватний паровий млин.

У 1922—1926 рр. серед вищого партійно-державного керівництва СРСР велися дискусії щодо можливих перспектив приватного виробництва, котрі знаходили своє відображення в друкованих матеріалах. Точку зору великої частини керівників у сконцентрованому вигляді сформулював у своїй праці “Приватний капітал в СРСР” Ю. Ларін. На його думку, приватна промисловість повинна бути доповненням до державної; приватний капітал у промисловості має бути повністю підпорядкований державній індустрії; його діяльність слід координувати єдиним народногосподарським планом; приватник повинен бути обмежений у своїх “експлуаторських бажаннях (як щодо робітників, так і споживачів)”.

Конкретизуючи постанови ЦВК і РНК СРСР 1922—1923 рр., що були спрямовані на полегшення умов діяльності підприємців у сфері промисловості, ВРНГ СРСР видала ряд інструкцій. В останній з них (10 вересня 1924 р.), зокрема, зазначалося: “При вирішенні питання про оренду треба віддавати перевагу при інших рівних умовах тим орендарям-приватникам, котрі візьмуть на себе зобов’язання провести дообладнання виробництва, налагодити виробництво найбільш важливої для держави продукції. Щоб покласти край хижачкій оренді, треба уникати дуже малих строків (до 1 року). Найтриваліший строк оренди встановити на рівні 12 років” (раніше було 6) ^{54а}.

Спекулятивний елемент, який діяв у сфері приватно-орендної та приватновласницької промисловості в перші роки непу, через деякий час, ко-

ли були встановлені належний контроль за виробничими зобов'язаннями та охорона державної власності, її покинув. Залишилися солідні підприємці, які намагалися взаємовигідно працювати в умовах радянської дійсності.

На цьому етапі партійно-державне керівництво УСРР підтримувало прагматичну лінію провідних економістів ВРНГ і Держплану СРСР, які наголошували на необхідності збереження на порівняно довгий строк приватної промисловості. Вони також пропонували доповнити орендні угоди рішенням, у відповідності з яким все наново збудоване під час оренди могло перейти у державну власність тільки після закінчення її строку і на деяких сприятливих для орендаря умовах. Це було спрямовано не тільки на краще використання наявних виробничих площ, а й на їх нове будівництво⁵⁵.

На думку авторів цих рекомендацій, найбільш бажаною й необхідною була б участь приватного капіталу і підприємців у розвитку та діяльності тих галузей економіки, які були забезпечені значними запасами сировини. Держава відчувала потребу в продукції, отриманої в результаті її переробки, але не мала необхідних виробничих потужностей і коштів. Зокрема, це було крохмале-патокове і гуральне виробництво, цегляне, обробка грубої вовни тощо. В той же час будівельна комісія ВРНГ СРСР на своїх засіданнях відмічала, що процес переходу приватного капіталу в цю галузь не був достатньо продуманим і підкріпленим податковими та іншими важелями. В результаті, наприклад, у виробництві цегли це призвело до серйозної конкуренції з держпромисловістю та часткової дезорганізації галузі⁵⁶.

В рекомендаціях багато уваги приділялося створенню більш сприятливих умов для діяльності орендних підприємств. Вони по вартості виробленої продукції продовжували домінувати в приватній промисловості фабрично-заводського типу. Але резерви їх розвитку, на думку членів цих комісій, були ще далеко не вичерпаними. У зв'язку з цим пропонувалися такі конкретні рекомендації, спрямовані на подальший розвиток орендних виробництв:

- законодавчо упорядкувати умови розторгнення орендних угод, щоб це можливо було тільки після відповідного судового рішення;
- зменшити орендні платежі і зробити більш сприятливими для підприємців інші умови їх діяльності: знизити ставки по банківських кредитах, транспортні тарифи;
- домогтися повного виконання орендних угод як з боку підприємців, так і державних органів, щоб перші були впевнені в своєму майбутньому, ввести систему заохочень для найбільш дисциплінованих з них;
- подовжити строки оренди.

В цілому позитивно оцінюючи розвиток і діяльність підприємств приватного сектора, обґрунтовувалася необхідність проведення такої соціальної, економічної і законодавчої політики, яка б сприяла підвищенню ефективності їх діяльності. Так, рекомендувалося покращити забезпечення приватних підприємств усіх видів необхідними матеріалами, в тому числі і по імпорту, розширення їх кредитування, збереження і введення нових пільг тим підприємцям, які реалізовували свою продукцію через державну і кооперативну торговельну мережу⁵⁷.

Період 1926—1929 рр. отримав у радянській історіографії назву “наступ на капіталістичні елементи по всьому фронту”. І це дійсно відповідало тодішнім політико-економічним реаліям. З 1924/25 й, особливо, 1925/26 господарських років починається поступовий процес обмеження приватно-орендної та приватновласницької промисловості. Насамперед це стосувалося виробництв харчосмакової і деяких інших галузей промисловості⁵⁸.

В результаті такої політики почалося різке скорочення приватного виробництва та зниження його відносно й абсолютної питомої ваги в народному господарстві в цілому⁵⁹.

Все це підкріплювалося відповідними партійними документами, в яких проводилась ідея про вичерпання резервів розвитку приватного виробництва.

Однак у той же період з'являються праці відомих радянських економістів, в яких проводиться думка, що приватне підприємництво в промисловості далеко ще не вичерпало своїх резервів. Але, оскільки держава значно посилила податковий тиск на нього, то воно вимушене було переходити в тіньову сферу. В зв'язку з цим держава втрачала значні кошти на зменшенні податкових надходжень від цих виробництв⁶⁰.

Незважаючи на це, податкова політика щодо приватних підприємств стала більш жорсткою. Це призвело до значної кількості банкрутств у цьому секторі, як реальних, так і штучно організованих власниками. Почала різко зростати кількість напівлегальних приватних виробництв різних форм. Навіть такий відомий апологет воєнно-комуністичних методів як Ю. Ларін звертав увагу на непередуманість податкової системи. Він, зокрема, наголошував: "При такій податковій системі, котра надає суттєву перевагу торговцям перед промисловиками, капіталіст, звичайно, віддає перевагу роздатковій системі, а не відкритій організації майстерень"⁶¹.

Вже на XIV з'їзді ВКП(б) (грудень 1925 р.) під час обговорення економічного становища зазначалося, що в 1925 р. у розвитку вітчизняної економіки в основному вдалося наблизитися до показників 1913 р. Це відбулося завдяки переходу її діяльності на засади нової економічної політики. В той же час відмічалося, що соціалістичне будівництво проходить у постійній боротьбі з приватним капіталом. Його абсолютне зростання при відносному падінні його ролі в економіці країни кваліфікується як небезпека і тому ставиться завдання забезпечити перемогу соціалістичних господарських форм над приватним капіталом. У публіцистичній літературі позиція провідних економістів про необхідність надання приватникам деяких пільг у разі переведення ними капіталів з торгівлі у промисловість проголошується неправильною і капітулянтською⁶².

Ще більш рішуче це питання ставиться на XV з'їзді ВКП(б) (грудень 1927 р.). У його рішеннях вже поставлено завдання повного витіснення з економіки країни приватного сектора, а також ще більшого посилення боротьби з буржуазними впливами в сфері ідеології, науки, культури. У вищих господарських органах СРСР починається активний пошук і боротьба із "засиллям правих опозиціонерів".

Наслідком цього стала поява в публіцистичних творах і працях економістів військової термінології щодо орендарів, власників, підприємців і в цілому до приватного сектора: "ворог", "замаскований ворог", "відступ", "наступ", "необхідність посилення військових дій". В економічних працях з'являється теза про можливість і необхідність втручання в приватно-власницькі взаємовідносини, корегування політики держави до приватного сектора в залежності від конкретного моменту. Падіння його ролі, абсолютної і питомої ваги в економіці країни кваліфікується як позитивне явище, без врахування негативних наслідків цього. Висуваються пропозиції про експропріацію непланових капіталів⁶³.

Внаслідок цього в діяльності окремих приватних підприємств дедалі частіше простежуються ознаки економічних злочинів. Це головним чином нелегальна закупівля сировини, надмірні надбавки на собівартість продукції, приховування обігів, таємне співництво, експлуатація кустарів та фіктивна калькуляція. Наприклад, приватна фірма "Металокраска" (м. Київ), орендуючи колишній 4-й державний завод, використовувала

штамп “4-й державний завод”, орендований т-м “Металокраска”. Користуючись ним, вона іноді під штамп підкладала папір і слова “орендований і т. ін.” не відбивалися. Тобто в такий елементарний спосіб фірма виступала як державне підприємство, систематично використовуючи всі можливості. Діставала дефіцитні напівфабрикати як для потреб держзаводу, перепродавала їх, видаючи за результат власного виробництва, змінюючи оформлення⁶⁴.

Київське приватне рибопереробне об'єднання “Продриба”, організоване в 1925 р. з позиченим капіталом в 19 тис. крб., у результаті своєї успішної діяльності уже у 1927 р. мало 140 тис. крб. своїх обігових коштів та власні промисли. Це було досягнуто завдяки різним махінаціям: не всі операції проводилися через бухгалтерію, відправка і реалізація товарів оформлялася на підставних осіб, неправильно заповнювалися декларації, власники сплачували податки із сум, що не перевищували мільйона крб. обігу на рік, за фактичного — в 3,5 млн крб.⁶⁵

РНК і ВРНГ СРСР, виконуючи рішення партійних з'їздів та реагуючи на численні звернення керівників державних підприємств, почали проводити лінію на обмеження діяльності приватного сектора. З цією метою вони збільшували податки з приватних і орендних підприємств, транспортні тарифи, ставки банківських кредитів, ціни на сировину, матеріали, устаткування та інше, яке приватники купували в державних підприємств та організацій. Приватний виробник, у свою чергу, шукав шляхів для ухилення від сплати податків. Найбільш поширеними серед них були: негласна участь у виробництві; перереєстрація підприємств перед сплатою податків; фіктивний розпродаж майна підприємств; організація псевдокооперативів⁶⁶.

Показовим є той факт, що одночасно з наступом на приватне підприємництво швидко розповсюджувалося таке явище, як хабарництво у державному апараті. Якщо з 1924 р. кількість судових справ після сплеску початкового періоду непу починає зменшуватися, то з 1927 р. — різко зростає. І це зрозуміло, якщо враховувати зміни в соціально-економічній та політичній сферах. Світовим досвідом доведена пряма залежність корупції в держапараті від збільшення заборонювальних бюрократичних заходів.

Наприклад, у 1928 р. великий київський лісопромисловець, бажаючи закупити виділений Михайлівському державному кінзаводу ліс на пні, використовує для цього Ново-Гребляньський сільський комітет взаємодопомоги. Від імені останнього приватник закуповує всю деревину. Характерно, що угода на 75 тис. крб. підписана в той час, коли весь капітал Ново-Гребляньського комітету становив 500 пудів жита. Від цієї операції приватник отримав близько 40 тис. крб. чистого прибутку⁶⁷.

Нова політика щодо приватного підприємництва особливо негативно позначилася на його розвитку в УСРР. У документах вищих партійних, державних, господарських органів республіки, які раніше порівняно прихильно ставилися до діяльності приватного виробництва, головним стає не економічна доцільність, а ідеологічний підхід, зокрема, форма власності того чи іншого підприємства. Наприклад, у листі РНГ УСРР місцевим господарським установам від 1 жовтня 1926 р. підкреслювалося, що визначення розміру орендної плати повинно мати диференційований, класовий характер. Для державних і кооперативних організацій він має бути значно меншим у порівнянні з приватниками⁶⁸.

Відповідно починають діяти і місцеві партійні та державні органи. Керуючись ідеологічними мотивами, вони дедалі частіше почали порушувати радянське законодавство щодо підприємства і виробництв приватного сектора. Звичайним стає невиконання умов орендних угод, договорів на закупівлю сировини та продаж готової продукції з боку радянських органів, державних і кооперативних підприємств тощо⁶⁹.

В Радянській державі розгорнулася широка пропагандистська кампанія про можливість і необхідність відмови від непу та ліквідації приватного підприємництва в усіх його формах. Причому це висувається й обґрунтовується як самоціль, без огляду на економічну доцільність, без врахування можливих негативних наслідків. Наприклад, партійно-державне керівництво СРСР, впроваджуючи приватне підприємництво, вимушене було це робити ще й тому, що це допомагало зменшенню безробіття. Так, на 1 березня 1930 р. в УСРР було зареєстровано 200 тис. безробітних. Форсована ліквідація приватного підприємництва значно збільшила їх чисельність, особливо у таких великих містах України, як Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ⁷⁰.

Методи наступу на приватне підприємництво були різними. Один з них — під будь-яким приводом (часто надуманим) розрив договорів на оренду державних підприємств. Розпочинається процес націоналізації відроджених і відбудованих приватниками виробництв під приводом вимог повної сплати усіх податків з величезними штрафами, іноді за кілька років їх заборгованості. Майже одразу цей процес беруть під свій контроль органи зловісного ДПУ. Аналіз вивчених джерел свідчить, що 1929/30 господарський рік став останнім у легальній діяльності приватних ценових промислових підприємств УСРР. Висувалися навіть пропозиції доповнити лозунг “ліквідації куркульства як класу” лозунгом “ліквідації непманів як класу”. Навіть у радянській історіографії визнавалося, що відмова від основних принципів непу відбулася раніше, ніж була побудована належна матеріально-технічна база⁷¹.

Так, у 1929/30 господарському році на село було завезено значно менше промислових товарів, ніж за попередній рік. Ринкові фонди найбільш потрібних споживачу промислових товарів з 1930 р. по 1932 р. зросли лише на 1,5 %. У зв’язку з цим різко зменшилася вартість грошової маси, обсяг якої за 5 років збільшився у 5 разів, головним чином за рахунок емісії⁷². В результаті такої політики значно погіршилася ситуація на споживчому ринку, виник дефіцит, який існував у СРСР майже протягом його всієї історії, що одразу породило невдоволення широких верств населення⁷³.

Одночасно посилюється й ідеологічне прикриття цієї нерозумної політики. Активізується компрометація діячів “правого ухилу”, пошук “шкідників”, “зовнішніх і внутрішніх ворогів”, а це вело до подальшого утвердження тоталітарного режиму.

В кінцевому підсумку це означало відмову від товарно-ринкових відносин і перехід до командно-адміністративних (директивних) методів керівництва економікою. Життя довело, що це було величезною помилкою, яку сьогодні намагаються виправити не тільки в Україні, а й в інших країнах Східної Європи та СНД.

⁷⁰ Л а р и н Ю. Капиталистическая промышленность, ее рабочие и наша установка // Большевик. — 1921. — № 11—12; К у п е р м а н О. Социально-экономические формы промышленности СССР. — М. — Л., 1929; Л о м о в Г. Работа среди рабочих частных предприятий. — М., 1927; Б е л к и н Г. Рабочий вопрос в частной промышленности. — М., 1926; Б у я н о в В. А. О работе профсоюзов на частных и концессионных предприятиях. — М. — Л., 1927; Частный капитал в народном хозяйстве СССР. — М., 1927; История социалистической экономики СССР. — Т. 2. — 3. — М., 1976—1977; К о п а л к и н В. М. Частная промышленность СССР. — М., 1927.

⁷¹ Держ. арх. Донецької області (далі — ДАДО), ф. 1, оп. 1, спр. 379, арк. 100—120; спр. 399, арк. 27—61.

⁷² Российский государственный архив экономики (далее — РГАЭ), ф. 3429, оп. 1, спр. 335, арк. 122.

⁷³ Держ. арх. Полтавської області (далі — ДАПО), ф. Р-3873, оп. 1, спр. 16а, арк. 4; Держ. арх. Харківської області (далі — ДАХО), ф. 1, оп. 1, спр. 360, арк. 7, 176.

- ⁵ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (далее — РЦХИДНИ), ф. 17, оп. 13, спр. 1220, арк. 2.
- ⁶ Центральний державний архів вищих органів державної влади і державного управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 34, оп. 3, спр. 335, арк. 2.
- ⁷ ДАПО, ф. Р-3873, оп. 1, спр. 16а, арк. 4.
- ⁸ Правда. — 1921. — 16 лип.; Л а р и н Ю. Итоги, пути, выводы новой экономической политики. — М., 1923. — С. 177.
- ⁹ Ч е р н о м о р с к и й М. Н. Распределение промышленных заведений по социальным секторам в первые годы нэпа (по материалам переписи 1920 и 1923 гг.) // История СССР. — 1958. — № 6. — С. 100; Л а р и н Ю. Указ. соч. — С. 138.
- ¹⁰ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925). Сборник документов. — К., 1964. — С. 82; Известия ВЦИК. — 1921. — № 149.
- ¹¹ Известия ВЦИК. — 1921. — № 199; ДАДО, ф. 1, оп. 1, спр. 819, арк. 44—49.
- ¹² Г о р о д и с с к и й Д. А. Аренда государственных промышленных заведений и необходимость ее изменения // Плановое хозяйство. — 1926. — № 10. — С. 77.
- ¹³ Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період (1921—1925). — Х., 1961. — С. 55.
- ¹⁴ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 385, арк. 15; ДАПО, ф. Р-3886, оп. 1, спр. 7, арк. 4.
- ¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1433, арк. 129, 227.
- ¹⁶ Там же, ф. 34, оп. 3, спр. 296, арк. 12; ДАХО, ф. 15, оп. 1, спр. 8, арк. 50.
- ¹⁷ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 3, спр. 296, арк. 25.
- ¹⁸ Держ. арх. Одеської області (далі—ДАОО), ф. 3, оп. 1, спр. 620, арк. 13; ДАПО, ф. Р-1619, оп. 1, спр. 125, арк. 546.
- ¹⁹ ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 620, арк. 14.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 3, спр. 772, арк. 6, 7, 10, 13, 47.
- ²¹ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 742, арк. 71, 77, 91, 117, 119, 137; спр. 781, арк. 17, 37, 49, 64, 67.
- ²² Частный капитал в СССР. — М., 1927. — С. 53.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 3, спр. 450, арк. 79, 80, 81; оп. 4, спр. 710, арк. 28; спр. 1026, арк. 56; ДАПО, ф. Р-3886, оп. 1, спр. 7, арк. 4.
- ²⁴ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1483, арк. 129, 201, 227.
- ^{24а} Народное хозяйство Украины. — 1922. — № 2—3. — С. 44.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Р о з е н ф е л ь д Я. С. Промышленная политика СССР (1917—1925). — М., 1928. — С. 503.
- ²⁷ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 4, спр. 1023, арк. 84; М и л ю т и н В. П. История экономического развития СССР (1917—1927). — М., 1928. — С. 313.
- ²⁸ Народное хозяйство Украины. — 1922. — № 2—3. — С. 48.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 4, спр. 710, арк. 28; спр. 1026, арк. 56.
- ³¹ Я н а у В. Некоторые данные о состоянии промышленности Правобережья // Народное хозяйство Украины. — 1922. — № 4—6. — С. 109.
- ³² ДАДО, ф. Р-2346, оп. 1, спр. 60, арк. 23.
- ³³ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 3, спр. 758, арк. 382; спр. 761, арк. 321; оп. 4, спр. 1026, арк. 62.
- ³⁴ На новых путях. Итоги новой экономической политики. 1921—1923. — Вып. 3. Промышленность. — М., 1923. — С. 76.
- ³⁵ Известия ВЦИК. — 1921. — № 275, 292.
- ³⁶ Социалистическое строительство на Житомирщине (1921—1941). (Документы и материалы). — Житомир, 1983. — С. 25; Социалистическое строительство на Черниговщине (1921—1941). (Документы и материалы). — Чернигов, 1983. — С. 30; РГАЭ, ф. 3195, оп. 1, спр. 2148, арк. 3—4; Профессиональная жизнь. — 1922. — № 4. — С. 19.
- ³⁷ ДАДО, ф. Р-1146, оп. 1, спр. 229, арк. 76; Л а р и н Ю. Частный капитал в СССР. — М., 1927. — С. 30—31.
- ³⁸ История социалистической экономики СССР. — М., 1977. — Т. 2. — С. 174; Л е в и н А. Я. Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму. (Государственный капитализм и частный капитализм). — М., 1967. — С. 61.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 4, спр. 1026, арк. 56; ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 620, арк. 14.
- ⁴⁰ К о в а н ь к о П. П. Финансы крупных городов Украины // Хозяйство Украины. — 1925. — № 9. — С. 96.
- ⁴¹ К о н д у р у ш к и н И. С. Частный капитал перед советским судом. — М. — Л., 1927. — С. 69; Л е в и н А. Я. Указ. соч. — С. 58.
- ⁴² К о л е с н и к о в Л. Лицо классового врага. — М. — Л., 1926. — С. 27.
- ⁴³ М о р о з о в Л. Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле: 20-е — нач. 30-х гг. — М., 1978. — С. 75—78; Ф е д ю к и н С. А. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к нэпу. — М., 1977. — С. 24—25.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 34, оп. 3, спр. 450, арк. 78.
- ⁴⁵ Л а р и н Ю. Частный капитал в СССР. — С. 79.
- ⁴⁶ Г о р о д и с с к и й Д. А. Указ. соч. — С. 72.
- ⁴⁷ РГАЭ, ф. 3429, оп. 1, спр. 2861, арк. 122.
- ⁴⁸ Там же.

- ⁴⁹ Промышленность Украины. — 1924. — № 19. — С. 52.
⁵⁰ Хозяйство Украины. — 1924. — № 16—17. — С. 37.
⁵¹ РГАЭ, ф. 3429, оп. 3, спр. 668, арк. 31, 70, 96.
⁵² К о п а л к и н В. М. Частная промышленность СССР. — М., 1927. — С. 24.
⁵³ Там же. — С. 209.
⁵⁴ Г у х м а н Б. А. Производительность труда и заработная плата в промышленности СССР. — М. — Л., 1925. — С. 162.
^{54a} ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2303, арк. 17.
⁵⁵ Там же, арк. 21.
⁵⁶ РГАЭ, ф. 5751, оп. 1, спр. 15, арк. 71, 264, 265.
⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2303, арк. 26.
⁵⁸ Ф р о л о в А. Работа партии на частных предприятиях. — М., 1926. — С. 9.
⁵⁹ К у п е р м а н О. Социально-экономические формы промышленности СССР. — М. — Л., 1929. — С. 74.
⁶⁰ Н а у м о в Н. Кодекс законов о труде и промышленность // Народное хозяйство Украины. — 1923. — № 1—3. — С. 162.
⁶¹ Л а р и н Ю. Частный капитал в СССР. — С. 153.
⁶² А р с к и й Р. Как бороться с частным капиталом. — Л., 1927. — С. 39.
⁶³ С т р у м и л и н С. Г. О судьбах частного капитала в СССР // Плановое хозяйство. — 1926. — № 9. — С. 110.
⁶⁴ Б р о н е в и й А. Злочинні шляхи нагромадження приватного капіталу. — Х., 1929. — С. 46.
⁶⁵ Там же. — С. 47.
⁶⁶ Ф а б р и ч н ы й А. Частный капитал на пороге пятилетки. Классовая борьба в городе и государственный аппарат. — М., 1930. — С. 41.
⁶⁷ Б р о н е в и й А. Назв. праця. — С. 42.
⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 1241, оп. 1, спр. 3, арк. 80.
⁶⁹ ДАПО, ф. Р-1241, оп. 1, спр. 3, арк. 80.
⁷⁰ РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 26, спр. 91, арк. 40.
⁷¹ Новая экономическая политика. Материалы Всесоюзной научной сессии. — Вып. 1—2. — М., 1971. — Вып. 1. — С. 76.
⁷² Там же. — С. 15, 90.
⁷³ РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 26, спр. 31, арк. 66.

